

Békés Márton

## A SPONTANEITÁS IDEOLÓGIÁJA

### Konzervatív Hayek-kritika

Anélkül, hogy kéretlenül mérleget készítenénk a magyar rendszerváltásról, biztosan állítható, hogy egy ígéretét biztosan nem teljesítette, mégpedig a társadalmi etika követelményét és a jogrend tiszteletben tartása mellett az igazságosság vagy legalábbis a méltanyosság kívánalmát is teljesítő piacgazdaság megteremtését. Az állami monopóliumok ésszerűtlen, lassú és csődbe jutott világából természetesen nem lehetett azonnal és minden zavartól mentesen átállni a nyugati jóléti vagy minimum szociálisan érzékeny piacgazdaságra. Mindennek jogi kerete ugyan már a '80-as évek legvégén kigondolt, majd hamarosan törvényileg is szabályozott volt, de valami mégis hiányzott/hiányzik ebből a kapitalizmusból: a tőkés gazdálkodást fenntarthatóvá és társadalmilag is innovatívá (tehát nem csak valamilyen ökonómiai kalkulus szempontjából megtérülővé) tevő *etikai fedezet*. A kapitalista módon kezelt, azaz a piaci elvárásokhoz igazítottan felhasznált anyagi és szellemi tőke ugyan jövedelmező lehet, de magát a gazdasági rendszert hordozó és elviselő társadalmi szövet súlyosan sérülhet, ha mindez *erkölcs nélkül* megy végbe. Mindennek a társadalmi vagy méginkább mentális fedezetnek a gyűjtése eltér az „eredeti tőkefelhalmozás” folyamatától, hiszen a társadalmak évszázados rendjének összetömrödése közben csurran-cseppen belőle valamennyi. Ennek elvesztegetése vagy rossz befektetése után pedig olyan hiány áll elő, amely évtizedek alatt is csak lassan dolgozható le.

Az *erkölcsös kapitalizmus* képe nem definiálható probléma nélkül itt, Magyarországon. A nyugati és főként az amerikai történeti fejlődés és a magyar valóság majdnem összeilleszthetetlen, hiszen a tőkés gazdaság és vele a polgári társadalom kialakulása – azaz tágabb értelemben a modernitás paradigmaváltása – másként zajlott le ott és itt. Az amerikai fejlődés értelme éppen az, hogy a középkor nélkül kialakult amerikai protestáns nemzet kezdettől fogva élvezte a szabad kereskedelmet, amelyet a korlátozott állam írásban rögzített, de már korábban kialakult szokásjog alapján biztosított. Adam Smith közgazdasági elvei az alapító atyák számára nem átveendő konstrukciók voltak, hanem az amerikai élet legbelsőbb sajátja, tapasztalati tény és nemzeti hagyomány. Mindez a puritán etika és az abból előálló magatartási modell (egyéni erkölcs és ezzel fedésbe kerülő közösségi morál) bázisán a kapitalizmus zavartalan fejlődését és a gazdaságnak a társadalomban betöltött helyes rendjét biztosította. Az autentikus amerikai kapitalizmust környező *Common Moral* ugyan nem feltétlenül volt már közvetlenül transzcendentális kötődésű a 19. század végére, de mindenképpen az angolszász protestantizmus alapozta meg (vallás)erkölcsét. Amerika tehát – ahogyan Irving Kristol forgalmaz – a „*par excellence* kapitalista nemzet”. Ám idézhető a Kristolhoz képest kevésbé erkölcsfilozófus Milton Friedman is, aki így kezdi *Free to Choose* című művét:

Amióta az első európaiak megtelepedtek az Úvilágban, Amerika mágnesként vonzotta a kalandot keresőket, azokat, akik az elnyomás elől menekültek vagy egyszerűen jobb életre vágytak. [...] Amikor megérkeztek, nem találtak arannyal kikövezett utcákat, nem találtak könnyű életet. Szabadságot találtak és lehetőséget, hogy képességeikből a legjobbat hozzák ki. Kemény munkával, találékonysággal, takarékossgal és szerencsével a legtöbbjüknek sikerült vágyaikat és álmaikat [...] megvalósítani [...].<sup>1</sup>

Valóban, de a tér és az idő kezdeti korlátlansága, a *frontier* meghódításának bátor lendülete kevés lett volna egy erkölcsös kapitalizmus kialakulásához. A deista Benjamin Franklin fogalmazza meg a Weber által a 20. század elején Amerikában tanulmányozott protestáns kapitalizmus meghatározó viselkedési típusát: az *evilági aszkézis munkamorálját*. Franklin 1757-es szavai csengenek majd vissza Weber 1906-os munkájában, amely a kapitalizmus szelleméről fog szólni:

Kedves barátaim és jó szomszédaim, kétségtelen, hogy az adók igen súlyosak; mindazonáltal, ha nem kellene egyebet fizetnünk, mint azt, amit a kormány követel tőlünk, úgy azt könnyen elvehetnők; csak hogy egész sereg sokkal súlyosabb terhünk is van. Például lustaságunk kétszerte többet vesz el tőlünk, mint a kormány, gőgünk háromszor annyit, könnyelműségünk négyszer is annyit. [...] Mert ha számítjuk azt az időt, amelyet teljes lustaságban töltünk, amidőn semmit sem dolgozunk, vagy olyan haszontalansággal bívelődünk, melyek semmire sem vezetnek, így azt fogjuk találni, hogy igazat mondok. [...] *elég időnk lesz aludni, midőn a koporsóban leszünk.*<sup>2</sup>

Amit Franklin megfogalmazott erényként, az a puritán öndefiníció biblikus alapjaira vezethető vissza, ez pedig visszavisz bennünket a posztlutheri radikális protestantizmus idejébe. A polgári mértékletesség – amelyet a neokonzervatív Irving Kristol olyan nagyra értékel a klasszikus amerikai kapitalizmus biztonságossá tételében – az újszövetségi keresztény hagyományból könnyen kiszűrhető (Gal 5,19–26). A test kívánságaival szemben a puritán mentalitás az elmélyült imát és a bűnös test dolgoztatását állítja. A munka különben is Isten rendelésére jött létre, hiszen a bűnös embert ezzel is sújtotta a Paradicsomból való kiűzetéskor (1Móz 3,17–18). A munka tehát vezeklés, de gyümölcsének – amely Isten áldása, sőt a kiválasztottság jele – learatása sem az élvezetek kedvéért történik, imígyen felhalmozására potenciális lehetőség teremődik a puritán gondolkodás logikája szerint.

A „szerencsés történeti fejlődés” a kapitalizmus kialakulása szempontjából biztosan megállapítható Amerika és hiányolható Magyarország – tágabban Közép- és Kelet-Európa – esetében. A modernitás itt akkor lépte át a Lajtát, amikor Hollandia, Anglia vagy Amerika már jócskán benne élt. Mindezt csak akkor kárhoztathatjuk, ha egy haladásel-

<sup>1</sup> Milton FRIEDMAN: *Választhat sz szabadon* [1980], ford. Galambos János, Akadémiai–MET, Florida–Budapest, 1998, 7.

<sup>2</sup> Richard SAUNDERS [Benjamin Franklin]: *Agazdagodás útja* [1757], ford. Láng Mihály, Franklin, Budapest, 1914, 10–12.

vű történeti teleológiában hiszünk, amely a progresszív lépcsőkre még fel nem hágóktól nagy ugrásokat követel a *továbbhaladás* kedvéért. Mi ezt nem tesszük, azt viszont megállapíthatjuk Eötvös nyomán, hogy ennek történeti okai vannak. A centralista politikus így fogalmazott John Stuart Millhez írott levelében:

Igen jól érezzük a veszélyt, mely abban rejlik, hogy azon eszmék, melyek más országokban a socialis viszonyokból fejlődtek, nálunk kellőleg előkészítve nincsenek és hogy újabb alkotmányos formáinkban az előrehaladottabb népeknek soraiban lépve, civilisationok foka politikai institutióknál alantabb áll, mi főképp *oekonomikus fejlődésünkre* is káros hatást gyakorolhat.<sup>3</sup>

Konzervatív részről nem illik kétségbe vonni, hogy a reformkor modernitás-képének legbiztonságosabbika Széchenyi birtokában volt. A *Hitel* – mint tudjuk – nemcsak a kapitalista gazdasági rendszer megteremtéséhez nélkülözhetetlen forgótőke (*hitel, credit*) legalizálását kérte, hanem az ehhez szükséges *hitelesség*, társadalmi bizalom, morális értékbázis *párhuzamos* létrehozását óhajtotta. Ha Széchenyi mindezt nem egyszerre vetette volna fel, megoldása semmivel sem lett volna jobb a nyugati mintát erőltető későbbi társadalmi konstruktivistákénál (lásd Jászit vagy akár napjainkat). Széchenyi azonban világosan látta, hogy a magyar valóság beillesztése az európai kontextusba nem mehet sem erkölcs, sem pedig annak korlátai között működő gazdasági fejlesztések – szabad piac, hitelrendszer, kereskedelmi jog, közlekedés stb. – nélkül. A hitel kettős értelme kulcs tehát ahhoz, hogy egy erkölcsös piacgazdaság épüljön fel – lassan és megfontoltan. Széchenyi rögtön munkája elején leszögezi a hitel kettős jelentését. Eszerint Magyarország közgazdasági impotenciájának oka:

[...] pénzbeli összeköttetésink hibás elrendelése, s az abbul természetesen következő tökéletes hija minden Hitelnek. Ezen hiányt látom minden physikai természetlenség okának [...] És éppen ugy látom a Hitel hiját minden erkölcsi romlottság s lelki aljasodás egyik fő okának is.<sup>4</sup>

A két „Hitel” hiányát tehát – írja – „éppen ugy látom”; azaz a kettő összefügg, nem elválasztható, vagyis a lelki és az anyagi hitelképességet Széchenyi egymásra vonatkoztatja. Tovább kibontva a hitel kettős értelmét, Széchenyi egyfelől veszi „szorosb értelemben – [úgy mint] *credit*” és „tágosb értelemben. Tudniillik: »hinni s hihetni egymásnak.«”<sup>5</sup> Mindezek azért emelendők ki, mert Széchenyi az angolszász politikai kultúra *Common Moral* fogalmával – a közösségi morállal vagy közerkölccsel – azonos értelemben gondolkodik a gazdasági fejlődést biztonságossá tevő „polgári erényről”.

<sup>3</sup> báró EÖTVÖS József *Levele* [John] Stuart Millhez, Pest, 1869 = Báró EÖTVÖS József *Összes munkái*, XX. *Levelek–Életrajz*, Révai, Budapest, 1904, 53.

<sup>4</sup> gróf SZÉCHENYI István: *Hitel* [1830], reprint, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1991, 25. (Széchenyi fenti szavait a kötet végén [185. oldal] a nyomaték kedvéért kevés változtatással megismétli.)

<sup>5</sup> *Uo.*, 184, 156.

Széchenyi után kevesen voltak, akik a morálfilozófia mérsékelt elvei mentén gondolták volna végig a kapitalista fejlődés hazai lehetőségét, igaz, erre a magyar történelem bizonyos korszakaiban – az 1945-öt követő majd' fél évszázadban például – lehetőség sem nagyon adatott. A rendszerváltás nagy ígérete éppen az volt, hogy megteremtse a „szociális piacgazdaság” összes feltételeit. Hogy ennek jogi kerete adott, azt most nem vonjuk kétségbe, de erkölcsi-etikai tartalmát mindenképpen hiányoljuk – ettől egyáltalán nem függetlenül a magyar társadalomnak a Széchenyi használta „polgári erény”-ével együtt. A '90-es évek közepétől–végétől jellemzővé vált és jobbára a balliberális kormányzati és publicisztikai szereplők által javallott neoliberais megoldás az ezredfordulót követő fél évtizeden belül mintha utat talált volna magának a konzervatív oldalon (ha egyelőre csak bizonyos zugaiban) is. A polgári erényről e szemszög mint nem-profitábilis tényezőről lemond, csupán a gazdaság spontán kialakuló kereslet–kínálat szabta viszonyaira (vastörvényeire?) figyel oda. A hitel kettős értelme tehát redukálódik, mert a hitelesség, a polgári erény elinflálódott belőle. A hazai konzervativizmus számára azonban eszmei defekt volna a kapitalizmus amorális gyakorlatának felvállalása, ellenben azzal a változattal, amelyet politikai filozófiája – és Széchenyi is – sug neki.

Minthogy nem vagyunk közgazdászok, ezért a konzervativizmus számára amúgy is lényegesebb etikai és közösségi korlátokat szeretnénk a magyar konzervativizmus gazdaságtana számára ajánlani. Mindezt pedig egy esettanulmánynak is szánható elemzéssel kívánjuk megtenni, amelynek célja az, hogy a neoliberais ökonómia teoretikai alapjául szolgáló hayeki piaci ortodoxia nem-konzervatív vonásait felerősítsük és kritika alá vegyük, ezzel remélve megóvni a magyar konzervativizmust attól, hogy a kapitalizmust erkölcsi korlátok nélkül képzelje el.<sup>6</sup>

Russell Kirk a konzervatívoknak azt tanácsolja, hogy a nehézségek közötti hierarchiát az értékek hierarchiájának követésével járják végig, azaz vegyék figyelembe, hogy „az igazi konzervatív tudja, hogy a gazdasági nehézségek politikai problémákban gyökereznek, ezek viszont etikaiakban, emezek oka pedig valamilyen vallási kérdésben keresendő”.<sup>7</sup>

\*

*Friedrich August von Hayek* (1899–1992) körül állandósult a vita, hogy konzervatívnek avagy liberálisnak kellene-e tartanunk őt. A döntést nehezzé teszi, hogy Hayek politikai filozófiai írásaiban Burke-re és Tocqueville-re liberális szerzőkként hivatkozik. Hayek óvatos „besorolásában” is nehézséget jelent, hogy életútjában a konzervatívnek és liberálisnak gondolt elemek meglehetősen keverednek. Az osztrák arisztokrata von Hayek a

<sup>6</sup> Mindez – szerencsére – egyre kevésbé fenyeget. Örömrünk okára lásd a következő elemzést: SZALAI Ákos – SZEPESI Balázs: *Mit nem tudunk a magyar kapitalizmusról?*, Kommentár 2008/1., 3–17.

<sup>7</sup> RUSSELL KIRK: *Prospects for Conservatives*, Gateway, Chicago, 1956, 5. Ennek igényes hazai elméleti kidolgozására lásd EGEDY Gergely: *Gazdaság versus társadalom = UÓ.: Konzervativizmus az ezredfordulón*, Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2001. (Nem gondoljuk mellőzhetőnek, hogy megemlítsük: Russell Kirk és Wilhelm Röpke az '50-es években barátok voltak, és a kapitalizmus kívánatos etikai gátjairól hasonlóan gondolkodtak.)

Bécsi Egyetemen szerzett jogi és politikai tudományi doktorátust (1921 és 1923), majd 1923–24-ben tanársegéd volt a New York Universityn. A '30-as években a London School of Economics kurzusait látogatta, illetve tanított is ott. 1938-ban Angliában telepedett le, miután emigrált Ausztriából. 1944-es *Út a szolgasághoz*<sup>8</sup> című könyve tette ismertté a nevét, s már ezzel az ajánlólevéllel kelt át az óceánon, és kezdett 1950-től a Chicago Universityn tanítani. A kötet az '50-es évekbeli amerikai konzervatív ébredés számos munkásának (libertáriusoknak: Frank S. Meyer, Frank Chodorov és konzervatívoknak: William F. Buckley Jr., Barry M. Goldwater, Richard Weaver) gondolatvilágát termékenyítette meg. Hayek 1962 és 1968 között a Freiburgi Egyetem professzora volt, majd Salzburgban is előadott. Fő kutatási területe a politikai filozófia, a közgazdaságtan és később a nyelv volt. 1974-ben Nobel-díjat kapott gazdaságtudományi tevékenységéért, 1991-ben pedig az Amerikai Elnöki Kitüntetést kapta meg idősebb Bush-tól. Nixon, Margaret Thatcher és id. George Bush különös figyelmet tanúsított közgazdasági megállapításai iránt, ma azonban leginkább a libertáriusok tűzik zászlajukra nevét. Hayek ún. *Austrian School*-ja a ma neoliberalisnak mondható gazdaságfilozófiát alapozta meg és Milton Friedman *Chicagói Iskolájának* elméleti hátteréül szolgál.

## 1.

A továbblépéshez Hayek elméleti orientációs pontjainak legalább körvonalakban való ismertetése elkerülhetetlennek látszik. Tudnunk kell, hogy a határhaszon-elméletet többek mellett kidolgozó 19. századi liberális közgazdász, Carl Menger munkái voltak rá kezdetben a legnagyobb hatással,<sup>9</sup> és együtt dolgozott a libertáriusok másik nagy ikonjával, Ludwig von Miseszel. Hayek olyan szerzők írásaiból merített, mint Hume, Mandeville, Ferguson, Adam Smith, Lord Acton, Burke, Tocqueville és James Madison. Ennél a meglehetősen eklektikus névsornál még jellemzőbb, hogy unokatestvére, Wittgenstein kulturális konzervativizmusát osztotta, de politikai konzervativizmusában és pesszimizmusában már nem követte.

Nem érdektelen feltenni a kérdést: Hayek vajon milyen érvek szerint tudta Hume-ot, Burke-öt és Tocqueville-t egy sorba illeszteni? A válasz az, hogy – amint *Igaz és hamis individualizmus* (1946) című írásában fogalmaz<sup>10</sup> – kétféle individualizmus létezik, és a fel-

<sup>8</sup> Friedrich A. HAYEK: *The Road of Serfdom*, University of Chicago Press, 1944. Magyar kiadása Friedrich A. HAYEK: *Út a szolgasághoz*, ford. Mezei György Iván, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1991.

<sup>9</sup> Hayek írt előszót Carl Menger munkáihoz (1933) és közgazdaságtudományi alapvetéséről külön is értekezett (Friedrich A. von HAYEK: *The Place of Menger's Grundsätze in the History of Economic Thought* [1973] = Uő.: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, University of Chicago Press, Chicago, 1978). Hayek-re gyakorolt hatásáról lásd bővebben Jeremy SHEARMUR: *The Austrian Connection: Hayek's Liberalism and the Thought of Carl Menger = Austrian Philosophy and Social Thought*, szerk. Barry Smith – Wolfgang Grassl, Croom Helm, London, 1986, 210–224. Hayekről és Mengerről lásd még NYÍRI Kristóf: *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok*, Kossuth, Budapest, 1986, 26–33. Az újosztrák iskoláról lásd Israel M. KIRZNER: *The „Austrian” Perspective = The Crisis in Economic Theory*, szerk. Irving Kristol – Daniel Bell, Basic Books, New York, 1981, 111–122.

<sup>10</sup> Friedrich A. von HAYEK: *Individualism: True and False* = Uő.: *Individualism and Economic Order*, University of Chicago Press, Chicago, 1947.

soroltak mind amellettt folytatták munkásságukat, amelyik a józan ész és a szabadság rendjét tiszteletben tartja.<sup>11</sup> A másik, a hamis individualizmus lényegében a kollektívizmus szálláscsinálója, mivel karteziánus-racionalista premisszából indul ki, és ezért hajlamos a tervezésre, a valóság átszabására. Ez Rousseau, Voltaire és Marx útja. Hayek ezt nevezi *konstruktivista hibának*, hiszen a tervezés absztrakt valóságkonstrukciót posztulál, szemben az emberi hagyomány által felhalmozott biztos tudással, a társadalmilag elfogadott, közmegegyezéssel szentesített szabályokkal, a nem-tervezett – lassú, *szerves* vagy *spontán* – evolúciós változásokkal.<sup>12</sup> Mindezek a meglátások Hayeket egyértelműen a konzervatív gondolkodás fontosabb érveit felsorolató szerzővé avatják. De menjünk tovább! *Miért nem vagyok konzervatív?* (1960) című tiszta írásában<sup>13</sup> üdvözlí, hogy a konzervativizmus a hagyományt és az intézményi folytonosságot őrzi; hogy a szervezést és a közösség által alkotott entitásokat tiszteletben tartja; valamint hogy szkeptikus az emberi értelemmel szemben; hogy a természetes változatosságot és sokszínűséget nem akarja egyenlősítéssel redukálni; továbbá hogy minden tervezés sikerességével szemben erős gyanúval viseltetik.<sup>14</sup> Azaz Hayek annyiban konzervatívnek vallhatná magát, hogy a jövőben prognosztizált megtervezett változásokat nem kívánja, ehelyett a közösség időben lassan végrehajtott eredményeit őrízni meg inkább. Ugyanakkor a konzervativizmust el is marasztalja, mivel az általa legalább ennyire fontosnak, ha nem fontosabbnak tartott *spontán*, *most* lezajló fejlődést a konzervatívok nem üdvözlí. Másik, a konzervativizmust elmarasztaló, de az előbbinél sokkal megszívlelendőbb megállapítása így szól:

[...] a konzervativizmus természeténél fogva nem kínálhat alternatívát azzal az iránynyal szemben, amelyben *haladunk*. Az aktuális tendenciákkal szemben lelassíthatja a kedvezőtlen *fejlődési folyamatokat*, de mivel nem mutat más irányt, nem akadályozhatja meg a folytatódásukat.<sup>15</sup>

Hayek szerint tehát a konzervativizmus innováció hiányában csak szalad az események után, aminek fő oka, hogy a spontaneitással szemben is ellenszenvet táplál, illetve hogy nincsen átfogó cselekvési terve.

<sup>11</sup> Friedrich A. von HAYEK: *Igaz és hamis individualizmus*, ford. Atkári János = Uő.: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*, szerk. Madarász Aladár, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1995, 439–464. (Más fordítása: *A valódi és a hamis individualizmus*, ford. Kontler László = *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*, II., szerk. Ludassy Mária, Atlantisz, Budapest, 1993, 111–149.)

<sup>12</sup> Lásd Friedrich A. von HAYEK: *Ész és evolúció* [1976]; *A konstruktívizmus hibái* [1970] = *Hayek és a brit felvilágosodás. Tanulmányok a konstruktivista gondolkodás kritikájának eszmetörténeti forrásairól*, bev., szerk. Horkay Hörcher Ferenc, ford. Horkay Hörcher Ferenc – Kiss Balázs, PPKE, Budapest, 2002.

<sup>13</sup> Friedrich A. von HAYEK: *Why I Am Not a Conservative* = Uő.: *The Constitution of Liberty*, University of Chicago Press, Chicago, 1960.

<sup>14</sup> Friedrich A. von HAYEK: *Miért nem vagyok konzervatív?*, ford. Atkári János = Uő.: *Piac és szabadság*, 420–439. (Más fordítása: *Miért nem vagyok konzervatív?*, ford. Balogh Katalin = *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*, II., 149–172.) Nem mellékes, hogy Hayek ezt az írást a *The Constitution of Liberty* c. (University of Chicago Press, Chicago, 1960, 397–411) liberális hangvételű munkájában jelentette meg.

<sup>15</sup> HAYEK: *Miért nem vagyok konzervatív?*, ford. Atkári János, 421 (kiemelés tőlem – B. M.).

Lehet, hogy a konzervativizmus gyakran hasznos gyakorlati életelv, de nem nyújt számunkra olyan iránymutatást, amely befolyásolhatná a hosszú távú fejleményeket.<sup>16</sup>

Pontosan ez, a *gyakorlati életelv* volna azonban a konzervativizmus immanens ereje, s Hayek olyasmint kér számon rajta, amit természetéből adódóan kell megtagadnia. Ennek a fontos, Hayeket a konzervativizmustól elszigetelő különbséget emelte ki az őt Oakeshottal való termékeny összehasonlításában Mándi Tibor.<sup>17</sup> A szerző végkövetkeztetése kiválóan rávilágít arra, hogy jobb Hayeket meghagyni a liberális táborban, annál is inkább, mert ő maga „a piac spontán rendjén” gondolkodva végső soron elérkezett az ideológia birodalmába. Mándi szerint ugyanis „Hayek azt szeretné elérni, hogy a racionalizmus kecskéje is jóllakjon, és a tradíció káposztája is megmaradjon. Az ilyen esetekben azonban sajnálatos módon gyakori, hogy végül nem érjük el egyiket sem.” Mindez jól érthető, ha visszautalunk arra, hogy Hayek a konzervativizmus gyakorlatiasságát abból a szempontból bírálta, hogy az képtelen elméletivé válni.

Hayek valójában – ahogyan ezt a következőkben megvizsgálандó előképválasztásaiból is látni fogjuk – *nem konzervatív*, hanem egy *old fashioned*-liberális, régimódi skót whig, és vele inkább a klasszikus liberalizmus éledt újjá, mintsem a liberális konzervativizmus vagy ennek bármilyen variánsa.<sup>18</sup>

Míg Oakeshott inkább Montaigne-ig, Pascalig „ment vissza” konzervatív meggyőződést és racionalizmus-mentes politikai filozófiát keresni, addig – mint mondtuk – Hayek a skót felvilágosodás, Adam Smith és olyan liberális konzervatívok, mint Lord Acton írásait vette elő. Az még érdekesebb, hogy Burke és Tocqueville is liberálisként szerepel nála. Mandeville-ről írott esszéjében kiemeli, hogy *A méhek meséjének* óliberális szerzője már utalt arra, „miként alakította ki magát egy rend terv nélkül”, és észrevette, hogy az egyéni érdek követése „hasznos eredményeket hoztak mások számára” is, hiszen cselekvéseink szándékolatlan, el nem tervezett következményekkel együtt valósulnak meg.<sup>19</sup> Hayek Hume-interpretációja szerint az utilitarista filozófus szintén a „nem tervezett, »maguktól nőtt« intézmények” iránti szimpátia és a haszonelv társadalmi értékességének észrevétele szempontjából elemzendő.<sup>20</sup>

A Hayek által előszeretettel használ *spontaneitás*-fogalom lehetővé teszi, hogy az egyszer kialakult és azóta működő, majd egy idő után hagyományossá vált intézményeket

<sup>16</sup> *Uo.*, 435.

<sup>17</sup> MÁNDI Tibor: *Oakeshott és Hayek. A modern konzervativizmus Janus-arca*, Politikatudományi Szemle 2002/3–4., 199–212. Más megközelítésre és meglehetősen félremagyarázott, Hayeket a konzervativizmushoz kötni igyekvő megoldásra lásd LUDASSY Mária: *Szabadság egyenlőség nélkül. F. A. Hayek konzervatív liberalizmusa* = *Uő.*: *Szabadság, Egyenlőség, Igazságosság*, Magvető, Budapest, 1989.

<sup>18</sup> Vö. JOHN GRAY: *Friedrich A. Hayek and the Rebirth of Classical Liberalism*, *Literature of Liberty* 1982. tél, 19–66; HANNES H. GISSUARSON: *Hayek's Conservative Liberalism*, Oxford UP, Oxford, 1987. Mindezt kiválóan bizonyítja *The Principles of a Liberal Social Order* (1966) c. írása = FRIEDRICH A. VON HAYEK: *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, University of Chicago Press, Chicago, 1967. (Magyarul: *A liberális társadalmi rend alapelvei*, ford. Atkári János = HAYEK: *Piac és szabadság*.)

<sup>19</sup> Friedrich A. von HAYEK: *Dr. Bernard Mandeville (1670–1733)* [1966] = *Hayek és brit felvilágosodás*, 9, 11.

<sup>20</sup> Friedrich A. von HAYEK: *David Hume (1711–1776) jog- és politikafilozófiája* [1963] = *Hayek és brit felvilágosodás*, 24–25.

konzervatívként védelmünkbe vegyük. Az viszont súlyos félreértése lenne a konzervatívizmusnak, ha a spontaneitás által (véletlenül) kialakított intézményeknek pusztán ettől a tényről értéket tulajdonítanánk. Az „éppen így” való, tervezettség nélküli, azaz spontán kialakulás csupán a létrejövés egyik és nem is biztos hogy legjobb módja. A spontaneitás intézményes, keretbe foglalt volta Hayek írásaiban a *piac*. A piac az, amely megtestesíti a spontaneitást, és folyton újra is termeli a létrejövésnek ezt a módját. Hayek azonban történeti genezisétől elszakítva kezeli a piacot, mintha egy gazdasági-társadalmi szerződés megkötéséből előállónak vélné, s reá bízna az emberi viszonyrendszerek spontán kialakuló rendszerét. A piac így a spontaneitás tere, működési mezeje, vagy még inkább öre lesz, s ezzel már jóval túlnő a társadalomban neki járó helyen, s ráadásul csúnya racionális feltevésé is válik. (Mint hogy *ilyen* piac nem létezik, ezért csakis valamilyen absztrakció terméke lehet.)

Hayek a spontaneitás, a közösségi megegyezés, a hagyomány és a szerves evolúció minden elvárását megtestesítő intézménynek, entitásnak a piacot tekintette. Más szavakkal: Hayek szerint az egyetlen nem-tervezett, evolúciós úton létrejött intézmény, amely a közmegegyezésen alapul, hagyománya is van, ráadásul a spontaneitást magát jelenti: a *piac*.

Hayek felületes konzervatívizmusa alól azonban kibújik a felvilágosodás örökségének számító antropológiai optimizmus, amely nála a liberális absztrakció tárgyául választott piac idealizálását eredményezi. Ha mást nem is, Keynes következő konzervatív megjegyzését mindenképpen meg kellett volna szívlelnie: „A közgazdaságtan elveiből nem vezethető le hibátlanul az, hogy a felvilágosult magánérdek mindig a társadalmi érdekeknek megfelelően működik. Az sem igaz, hogy a magánérdek általában felvilágosult.”<sup>21</sup> Hayek szkepticizmusa, amellyel a racionális társadalomtervezést övezi, nem elegendő ahhoz, hogy egyfajta konzervatívként tekintsünk rá. Mivel a kulturális és erkölcsi követelményeket egyáltalán nem kapcsolta a gazdaság kérdéseivel — amint tette ezt Kirk és Kristol —, ezért az előbbi megjegyzésünk helyénvalóságában nincs okunk kételkedni. Hayek szkepticizmusa nem terjedt ki a piacra, és azt sem vonta kétségbe, hogy az ember jó, sőt azt hangoztatta, hogy a piac által is felerősített emberi önzés végső soron a közjót segíti elő. Itt pedig már a liberalizmus kezdődik.

Hayek ismeretelméletéből táplálkozik antropológiai képe, ebből társadalomfilozófiája, amely végül a gazdaságfilozófiai elképzeléseinek ad keretet. Egy 1978-as előadásában kitűnő összefoglalását adja ennek. Az idézet alapján betekinthezünk Hayek gondolkodásának folyamatába, amely az emberi lényegről alkotott képének részletezésével kezdődik és a piac idealizálásával végződik:

[...] az emberek majd rá fognak jönni, hogy a XX. századon uralkodó legelterjedtebb eszmék: igazságos elosztást nyújtó tervgazdaság, a represszív és konvencionális erkölcsök alóli fölszabadulás, permisszív nevelés mint a szabadsághoz vezető út, s a piac

<sup>21</sup> John Maynard KEYNES: *A laissez-faire vége* [1926], ford. Breuer András = *Alapművek, alapirányzatok. Gazdaságelméleti olvasmányok*, I., szerk.: Bekker Zsuzsa, Aula, Budapest, 2000, 352.



helyettesítése hatalmi testületek racionalitásával – a szó szoros értelmében babonákon alapulnak.<sup>22</sup>

## 2.

Hayek egyértelműen liberális voltát bizonyítja a következő idézet:

[...] a liberális köztes pozíciót foglal el a szocialista és a konzervatív között: éppoly távol áll tőle a szocialista nyers racionalizmusa, aki minden társadalmi intézményt a maga egyéni észjárásának megfelelő módon akar újjáalkotni, mint az a miszticizmus, amelyhez a konzervatív oly gyakran kénytelen folyamodni.<sup>23</sup>

S hogy piacfilozófiájához közelebb kerüljünk, jegyezzük meg: Hayek attól félt leginkább, hogy a középre helyezett liberalizmus ellen egyszerre lázadnak fel a perifériák: a szocializmus és a konzervativizmus.

Az *Út a szolgasághoz* címét Hayek saját bevallása szerint Tocqueville egy kijelentéséből vette, mely szerint a kollektívizmus „az új szolgaság formája”. Az 1944-ben megjelentetett, Hayeket az amerikai konzervatívok körében igen népszerűvé tevő („mélyenszántó elemző mű” – írta róla Milton Friedman) munkának alaptétele, hogy a német és az angol politikai eszmények szembenállása – amely a végéhez közeledő II. világháborúnak a háttere volna – a kollektívizmus és az individualizmus dichotómiájában jelenik meg. A tekintélyelv és a kollektívizmus összefogása, azaz a konzervatív és a szocialista elv egymásra találása az, amely a kezdő fejezet címével is kifejezve: „elhagyta az utat”. A jobb- és baloldali antiliberális, piacellenes, autoriter és kollektivisták erők szövetsége megsemmisítéssel fenyegeti a szabadságot, amikor az államot felhatalmazzák a gazdasági tervezéssel, amikor ellenőrzést gyakorolva totalizálják a társadalmat, amikor az elosztás igazságosságára hivatkozva megszüntetik az egyenlőtlenséget és vele a szabadságot. Érvei, amelyek 1944-ben különös erővel hatottak az angolszász liberális demokráciákban, valójában paranoid vonásokkal terhesek, és a társadalmi szolidaritásra semmilyen tekintettel nem lévő alternatívát fogalmaznak meg. Hayek könyvének alaptévedése abban áll, amiben a tőle származtatható neoliberalizmusé is: a társadalom mint közösség szolidáris összetartozását feltételező igazságosságot (szándékosan?) összetéveszti az egyenlővé tétellel.

Hayek a szocializmus és a jóléti állam ellen írott munkáiban<sup>24</sup> arra helyezi a hangsúlyt, hogy a piacba való bármilyen beavatkozást racionalizmussal gyanúsítson és a szabadság elleni vétekként bélyegezzen meg. Egy helyen azt írja a „társadalmi igazságosság”

<sup>22</sup> Idézi NYÍRI: *I. m.*, 33.

<sup>23</sup> HAYEK: *Miért nem vagyok konzervatív?*, ford. Atkári János, 429.

<sup>24</sup> Lásd pl. Friedrich A. von HAYEK: *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*, kiad. William Warren Bartley, University of Chicago Press, Chicago, 1988. Magyarul: *A végzetes önhittség: a szocializmus tévedései*, ford. Pásztor Eszter, Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.

(Hayek idézőjele!) felől elmélkedve, hogy „szabad emberek társadalmában e kifejezésnek nincs semmi értelme”, mivel egy ilyen közösségben eleve nem jöhet létre (re)disztribúció, hiszen nincs, aki/ami eloszson.<sup>25</sup> Figyeljük csak meg: Hayek nem a társadalmi egyenlőség lehetetlenségéről beszél, hanem azonnal az igazságosság társadalomban való akármilyen érvényesülését veti el! A piacot a nyereség orientálja és rögzített üzleti szabályok keretezik, s amíg a játékszabályokat mindenki betartja, addig a piac belső mechanizmusa mindenkinek megadja az egyenlő esélyt önhaszna allokációjára – véli Hayek. Ezért – szól a jóléti állam hayeki bírálata – „csalás az, ha bizonyos egyének vagy csoportok az államhoz fordulnak segítségért, hogy bizonyos jó dolgokat irányítson hozzájuk”.<sup>26</sup>

Észre kell vennünk, hogy Hayek a társadalmi intézmények és a hagyomány evolucionista-funkcionalista felfogását követi, értékességüket hasznuk felől ítélve meg. A *piac filozófiájának* megteremtésével olyan elgondolásnak adott hangot, amely igencsak hasonlít a racionalista felvilágosítók egyik-másik ötletére:

[...] mindenki, legyen gazdag vagy szegény, jövedelmét a hozzáértés és a véletlen vegyes *játékából* származó eredménynek köszönheti, ahol is az aggregált eredmények s a részesedések csak azért akkorák, amekkorák, mert *beleegyeztünk*, hogy ez a játékot játsszuk. Ha pedig egyszer beleegyeztünk, hogy részt vegyünk a játékban, s hasznot húztunk az eredményeiből, akkor *erkölcsi kötelességünk* tiszteletben tartani az eredményeket, még ha ellenünk fordulnak is.<sup>27</sup>

Miközben Hayek az imént fölényesen az erkölcsre hivatkozott a vesztesek előtt, két dolgot tett meg: (1.) gondolatmenetéből kizárta a morális tartalmat, amikor a skót felvilágosodás utilitarista felfogását radikalizálta, ez pedig „rendszerének egységét feloldja, és a piaci rendszer meggyőző normatív védelmét ellehetetleníti”;<sup>28</sup> továbbá (2.) piacfilozófiája látványosan a társadalmi szerződés megkötését posztulálja, ami nem több racionalista konstrukciónál, amelyet pedig oly nagyon igyekezett elkerülni.

A gazdasági élet jelenségeinek a társadalom reális kulturális viszonyaihoz való hozzá nem kapcsolása – mi több: Hayek esetében elválasztása – egy pusztán ökonómiai gondolkodás létrejöttét idézi elő, amely Marx materiális megközelítésétől csupán annyiban különbözik, hogy a haszonelvűséget (profitéhséget?) tartja szem előtt és nem a gazdasági résztvevők „osztályhelyzetét”. Ám sajnos azt kell mondanunk, hogy eközben az *Überbau* ugyanaz marad. Irving Kristol, amikor azon elmélkedett, hogy a „gazdasági racionalizmus” hogyan befolyásolta az ökonómiai gondolkodást, több mint megszívlelendő eredményre jutott. Egyik írásában olvassuk, hogy Adam Smith „gazdasági embere” sem élhet olyan, Istentől és kulturális hagyományoktól megfosztott univerzumban, ahol

<sup>25</sup> Friedrich A. von HAYEK: *A társadalmi igazságosság atavizmusa* [1976], ford. Tóth Sándor = Uő.: *Piac és szabadság*, 211.

<sup>26</sup> Uő., 217. (Hayek ehelyett csupán „szerény minimumot” javasol a játék nagy veszteségeinek.)

<sup>27</sup> Friedrich A. von HAYEK: *A liberális társadalom alapelvei*, ford. Atkári János = Uő.: *Piac és szabadság*, 339 (kiemelés tőlem – B. M.).

<sup>28</sup> John GRAY: *A skót iskola a kortárs közgondolkodásban* = *Hayek és a brit felvilágosodás*, 102.

csak determinisztikus materiális törvények vannak. Ezt egyenesen „szocialista utópiának” nevezi, ám már ez előtt felfedezi ennek polgári ihletettséggű változatát az 1870 után kibontakozó szcientista, pozitivista, egyoldalúan racionalista „közgazdasági forradalomban”.<sup>29</sup> Amikor Kristol elítéli e szellemiség kollektivistá-egalitárius változatát, ugyanakkor elutasítja a csak és kizárólag individuális döntés hátterében álló, „*csupán* racionális kalkuluson alapuló” gondolkodást is. Írása végén kiemeli: a posztkeynesiánus megoldást Amerika hagyományai miatt nem látja üdvösnek, de az újosztrák gazdaságfilozófiát is elutasítja, bár megjegyzi, hogy utóbbi „racionalizmusa sokkal érdekesebb”. Ettől azonban még racionalizmus marad, amelytől Oakeshott különösen óvott a politikai és társadalmi élet területén. A gazdaság világa márpedig ezeken belül csatornázódik és nem ezeken kívül, pláne nem ezeken felül működik.

Hayek inkább a szabad piac ideológusa volt, mintsem a gazdaság teoretikusa. Azért merjük ezt kijelenteni, mert számára a gazdaság kevesebb volt, mint a piac, utóbbi ugyanis „felfedező folyamat”, „játék”, saját belső mechanizmussal rendelkező univerzum, a tudás és a haszon egyetemes allokációs eszköze (vagy még inkább célja?).<sup>30</sup> Ez a piac azonban egyszerűen absztrakció, mivel Hayek „extrém libertárius álláspontja” (Kristol) csak tiszta formájából indul ki hatásait megmagyarázandó; születését egyfajta modern társadalmi szerződés előzményéből származtatja (akárcsak a maga rendszerét a balliberális Rawls), és ezzel mind az államtól, mind a társadalomtól, de még a gazdasági rendszertől is elszeparálja. Kristol Hayeket kritikával illetvén, nagyon bölcsen jegyezte meg, hogy az ortodox piacfilozófia mérlege csak egy szűk akadémiai körben nem csal, de az állam és a társadalom reális javainak – hatalom, (elő)jog, vagyon, kultúra – elosztását a piac alapján nem lehet meghatározni.<sup>31</sup> Tegyük hozzá: főképpen nem igazságosan, márpedig a konzervatív berendezkedésű állam célja *ezt* is elősegíteni.

Mivel Hayek a piacot mesterségesen függetleníti az embertől – ezenközben egy (újabb) racionalista absztrakciót hozva létre –, nincs mit csodálkozni azon, hogy piacfilozófiájából hiányzik a társadalometika. A konzervativizmus viszont nem teheti meg, hogy az övéből is kilúgozza, feltéve, hogy konzervativizmus szeretne maradni.

<sup>29</sup> Irving KRISTOL: *Rationalism in Economics = The Crisis in Economic Theory*, 208.

<sup>30</sup> Vö. Friedrich A. von HAYEK: *A piac mint felfedező folyamat* [1968–69], ford. Tóth Sándor = Uő.: *Piac és szabadság*.

<sup>31</sup> Irving KRISTOL: „*When Virtue Loses All the Loveliness*” – *Some Reflections on Capitalism and the Free Society* = Uő.: *On the Democratic Idea in America*, Harper&Row, New York, 1972, 98.



Egy tábornok holtteste Virtuti Militari kitüntetéssel



Katona holttestének kiemelése a tömegsíról